

УДК 32:329

Хербут Ричард

УЛЬТРАПРАВИ ПАРТІЇ¹

У статті наведено теоретичні підходи до дослідження ультраправих партій, описано модель екстремістської правої партії, у даному контексті приділено увагу ролі ідеології та виборчої діяльності.

У вісімдесятих роках ХХ століття у державах Західної Європи почали з'являтися партії або об'єднання, головною метою яких була проблематизація існуючої логіки розвитку демократичних процедур. Деякі автори зазначали, що ми маємо справу з так званою третьою хвилею правого екстремізму, який використовує наявні антиполітичні (антипартійні) почуття, особливо на рівні масового виборця. Результатом цього процесу, що триває до нашого часу, стала між іншим поява нової родини політичних партій, а саме таких, що знаходяться на самому правому відрізку осі політичного суперництва (напр., від 8,75 до 10 згідно з систематикою Д. Х'юбера і Р. Інґелхарта) [1]. З цієї, власне, причини їх нерідко визначають як ультраправі об'єднання. Слід, однак, зазначити, що між тими, хто пише про подібні партії, немає не тільки повної згоди стосовно термінології, але й з'являються відмінні способи концептуалізації самої моделі політичної партії, яка пов'язана з правим екстремізмом. Нашу розвідку почнемо зі

спроби впорядкувати термінологію, яка використовується в питанні, що нас цікавить, а також із визначення головних теоретичних напрямів, які є характерними для аналізу явища правого екстремізму.

1. Термінологічні визначення і методологічні підходи

Серед авторів, які пишуть про такі політичні партії, досить розповсюдженим стало використання категорії правого екстремізму. Але це не означає, що існує консенсус щодо способу дефінування цієї категорії. Лише одне не підлягає дискусії, а саме те, що термін «правий екстремізм» пов'язаний із певним родом ідеології, але характер програмних питань, які її утворюють, залишається предметом дискусії (див.: [2]). Як правило, у дефініціях такого роду ми знаходимо перелік рис на характеристику ідеології правого екстремізму, які сформульовані негативним способом (напр., антиплюралістична, антидемократична, антиліберальна

¹ Переклад з польської М. П. Рагозіна.

тощо). Таким чином, виявляється, що багато авторів використовують «негативні» дефініції правого екстремізму, і ширше - поняття антисистемності так, начебто обидва ці феномени між собою пов'язані. Наслідком такого сприйняття стає теза, що екстремізм (не тільки правий) утворює так звану «опозицію до засад» політичної системи, а політичні партії, які з нею зв'язані, підривають її легітимність. У подальшому дефініція правого екстремізму постає досить дивною сумішшю, з одного боку, не дуже ясних і почасти суперечливих ідей і програмних постулатів, а з другого - рис більш прагматичних, пов'язаних із негативною самоідентифікацією ультраправих політичних партій (опозиція до стабільних об'єднань як політична стратегія). У цьому контексті нас не дивують висновки такого роду, що правий екстремізм є антиідеологією або ж «не-ідеологією», а політичні партії тлумачать гасла, з ним пов'язані, як засіб оживлення певної (антипартійної й антиполітичної) стратегії, спрямованої на масового виборця. Це трохи нагадує категорію, яку ввів М. Вебер - так звані *Weltanschauungsparteien* - партії, які не мають ідеології. Згідно з цією традицією правий екстремізм має бути визначений перш за все як реакція на ліву ідеологію, як феномен скоріше кон'юнктурний, ніж системний.

У дослідженнях, присвячених ультраправим партіям, часто-густо з'являється також інша категорія, а саме - категорія правого радикалізму. Обидва визначення використовуються, як правило, як синоніми, але існують спроби трактування їх відмінним способом. Наприклад, у німецькій (юридичній) традиції категорія радикалізму (не тільки правого) трактується як щось «лагідніше», ніж категорія екстремізму. Ця друга категорія пов'язана з політичними партіями, які чинять неконституційні (що суперечить конституції) дії і оперують політичними гаслами такого ж характеру. Наслідком такої кваліфікації може стати прийняття рішення про делегалізацію політичної партії. Радикальні об'єднання утворюють опозицію до (конституційних) засад, але ж не є неконституційними, а тому початок процедур, спрямованих на їх делегалізацію, не передбачається.

У 80-90-х роках ХХ ст. багато авторів, що займалися ультраправими партіями, почали використовувати термін «популізм» (напр., правий популізм, новий популізм або неопопулізм) (див., напр., [3]). Як правило, прибічники використання цієї категорії намагаються підкреслити, що справа в даному разі полягає не стільки в ідеологічному виборі, скільки у презентації певного стилю здійснення політики або також специфічної форми - інколи навіть «програмої» - комунікації з виборцями. Факт визна-

чення ультраправих партій назвою популістських можна пов'язати з тенденцією «м'якого» їх трактування у контексті делегітимізуючого впливу на політичну систему (див.: [4]). Популістські ультраправі партії трактуються як об'єднання більш помірковані, ніж екстремістські групи, а тому на перший план не висувається їх антидемократична ідентичність. У цьому контексті другорядного значення набуває дослідження, що стосується їх ідеології. Крім того, термін «популізм» часто використовується - про що ми вже згадували - як спосіб визначення специфічної форми організації правими партіями політичного дискурсу. По суті, введення категорії популізму в дослідження ультраправих партій означає передусім акцентування на застосованих ними політичних стратегіях, а не на їх рисах дисфункціональності щодо політичної системи, які містяться в їхніх ідеологічних пропозиціях.

Цікаву ідею кваліфікації ультраправих партій запропонував А. Шедлер [5]. Такого типу об'єднання він зараховує до категорії «*anti-political-establishment parties*» (партії, які виступають проти правлячих). Ця категорія охоплює також об'єднання іншого роду (напр., ліві або лівацькі), але, як підкреслює сам автор, її ядро складають ультраправі партії. Подібно до випадку використання терміна «популістські партії», А. Шедлер на перший план висуває питання стратегій, якими користуються ці партії, визначаючи їх загальною назвою «антиполітика», що інколи дуже нагадує тезу про антиполітичний популізм. Вістря антиполітики спрямоване проти політичного класу як такого. Вона виходить із того принципу, що між правлячими й опозицією різниця зникла й утворився картель політичних партій (стабільних), які не стільки суперничають між собою, скільки маніпулюють політикою з метою досягнення певних зисків. А. Шедлер робить висновок, що партії такого типу не слід трактувати в категоріях антисистемної опозиції, оскільки вони протистоять правлячим елітам, а не ліберальній демократії. У такому випадку не береться до уваги питання використання окремої (екстремістської й альтернативної) ідеології, оскільки стратегія цих об'єднань поважає основи конституційної гри, принаймні якщо йдеться про їх офіційну риторику. А. Шедлер, подібно до думки, яку раніше висловлював П. Ігназі [6], вважає, що слід перестати пов'язувати ультраправі партії з антидемократичною позицією, тому що такого роду схема проведення дискусії про сучасну політику втратила легітимність. Перший автор у зв'язку з цим вводить категорію «*anty-political-establishment*» партії, а другий - говорить про екстремістські праві партії нового типу [7]. В обох

випадках ми маємо справу з формуванням принаймні напівлояльної опозиції, а отже, з феноменом, який не можна вже зарахувати до антидемократичної опозиції (як, напр., об'єднання, що пов'язані з фашистською традицією), але ці партії відкидають двочленний «організаційний код» політичної демократії, який розділяє її на правлячих і опозицію (традиційну). Обидві категорії політичних партій ми можемо зарахувати до більш «широкої» категорії об'єднань, які можна називати простими.

Беручи до уваги теоретичну перспективу розгляду ультраправих партій і інтерпретації їх системної ролі, можна виділити традиційний (історичний) підхід, міцно пов'язаний з ідеологічною парадигмою, і більш сучасний, структурний у своїй орієнтації, який пов'язаний із аналізом динаміки змін, що відбуваються у межах «модерних» суспільств. Представники першого підходу сприймають правий екстремізм як антитезу ліберальної демократії, яку можна визначити за допомогою ідеологічних і програмних постулатів. У цьому випадку ми маємо справу з так званою антисистемністю у вузькому значенні [8], яка характеризується підривом політичними партіями легітимності політичної системи і висування певного ідеологічного проєкту (негативного або ж позитивного) як альтернативи демократичним об'єднанням. У такому розумінні правий екстремізм є чимось більшим, ніж тільки певною політичною стратегією або ж способом реагування на конкретні виклики, що з'являються у політичній системі. Він закорінений у певному сегменті суспільства, має ідеологічні й програмні гасла, які утворюють комплексне бачення, якщо йдеться про спосіб інтерпретації суспільної реальності. Виборці голосують за екстремістські партії, тому що вони позитивно ідентифікують себе з ідеологічними постулатами, а не намагаються таким способом покарати демократичні партії або ж висловити невдоволення з приводу погіршення власної економічної ситуації.

Представники другого підходу намагаються інтерпретувати правий екстремізм у межах засад так званої теорії модернізації. Вони розглядають його як реакцію на процеси модернізації, що відбуваються в сучасних суспільствах, своєрідний заколот сил, ворожих до прогресу або ж змін. У вісімдесятих і дев'яностих роках правий екстремізм виявився реакцією між іншим на процеси послаблення держави добробуту, а також на явище масової міграції. Партії, які представляли цю позицію, намагалися насамперед роз'яснити своїм потенціальним прибічникам, що вони втрачають унаслідок модернізаційних змін (напр., загрози для їх економічної або соціальної безпеки). Знову

з'явився у дискусіях про політику традиційний двочленний код, де по один бік знаходилися ті, хто отримує зиски від змін (winners), а по другий - ті, хто втрачає (losers), яких визначали, згідно з популістськими традиціями, як «простих людей». Слід підкреслити, що процес модернізації може бути визначений різними способами (велика кількість матеріальних критеріїв і політичних питань дефінують це явище), і тому ця реакція (екстремістська) може бути по-різному концептуалізована (див. на цю тему, напр., [9]). Якщо ми визнаємо ініціаторами модернізаційних процесів ліві партії або ж ліво-лібертаріарні (більш нове явище), то ми будемо мати справу з реакцією ультраправих (екстремістських) об'єднань на успіх перших.

Особливою версією модерністського підходу є трактування правого екстремізму крізь призму так званої нової політики. Наприклад, Ігназі стверджує, що появу правих екстремістських партій слід розглядати у тісному зв'язку з виникненням ліво-лібертаріарних об'єднань і нових суспільних рухів, які живляться значними змінами в каталозі цінностей, що їх розділяють масові виборці [10]. Нові «тріщини» у структурі конфліктів західних суспільств, у яких відбувається модернізація (конфлікт матеріальних цінностей *versus* постматеріальних цінностей), народили, згідно з таким підходом, дві нові родини політичних партій - так звані ліво-лібертаріарні та постіндустріальні екстремістські праві партії. Об'єднання, що належать до обох родин, зв'язує передусім факт висування так званих нових політичних питань і пропозиція відмінного від традиційних партій стилю здійснення політики. Обидві родини політичних партій розглядаються, таким чином, як реакція на появу постіндустріального суспільства, хоча спосіб реакції у них різниться, що є наслідком прийняття відмінних культурних принципів. Праві екстремістські партії вказують на необхідність укріплення ладу і порядку, повороту до традицій, культивування своєї відмінності та збереження ролі держави як гаранта колективної безпеки.

Р. Таггарт робить висновок, що програмні переконання обох родин партій і спосіб, яким вони змагаються, дозволяє виокремити два типи «антиполітики» - ліву і праву [11]. Обидва типи залишаються в опозиції до домінуючої ідеології, і перш за все - в опозиції до домінуючої організаційної структури політики. Партії, які включені до складу обох родин, тим чи іншим способом ставлять під сумнів легітимність і ефективність післявоєнного (соціал-демократичного) політичного консенсусу, який спирається на модель держави добробуту, ідею корпоративізму, а також на кейнсіанство.

Якщо скористатися категорією А. Шедлера, то можна об'єднання, що розташувалися по обидва боки нового виміру суперництва, назвати «*anti-political-establishment-parties*».

У разі модернізаційного підходу ультраправі партії є антисистемними у широкому розумінні й тому нерідко називаються протестними об'єднаннями, які генерують політичну стратегію, що знаходиться в межах феномену «антиполітики». З правих екстремістських партій, які почали з'являтися у 80-х роках, знято одіозне визначення спадкоємців фашистської традиції. Зрештою, вони й самі відкидають такого типу зв'язки, що дозволило їм досягти певних успіхів. Вони внесли в порядок денний політики низку нових питань, які стабілізовані партії не хотіли піднімати, тому що вважали стосовно них, що цього не треба робити (напр., так зване питання іммігрантів і загострення положень про права біженців).

2. Модель екстремістської правої партії як «антипартії»

Антипартійні настанови можуть набувати різних форм. Вони мають прояви як на рівні еліти, так і на рівні масового виборця. По-перше, представники політичних еліт можуть трактувати антипартійні настрої абсолютно інструментальним способом. Це означає, що антипартійна риторика, якою вони користуються, скерована проти стабілізованих об'єднань і покликана допомогти зайняти їх партії місце на політичній арені. Інколи гасла такого роду є нічим іншим, як засобом уведення нового проблемного питання в порядок денний під час виборів. Незважаючи на декларації, що ми маємо справу з альтернативною організацією (напр., відмінна ідеологія або навіть організаційна структура), все ж це є політична партія, яка неортодоксальним способом прагне вписатися у пейзаж — не беручи до уваги багатьох застережень - функціонуючої політичної системи. Політичні еліти, які застосовують такий тип стратегії, використовують існуючі на масовому рівні антипартійні настрої, звертаючись до тих сегментів електорату, представники яких із різних причин декларують своє неприйняття стабілізованих політичних партій. Принаймні в перший період розвитку таких об'єднань подібна стратегія може знайти придатний ґрунт. Прикладом можуть бути партії, які пропонують постматеріальну ідентичність (напр., ліво-лібертаріані). Також багато ультраправих об'єднань нового типу використовують антипартійні настрої інструментальним способом (напр., Австрійська партія свободи, або італійська Forza Italia). Т. Погунтка [12] і Л. Барді [13] роблять висновок, що цей тип антипартійності характеризується неприйняттям

існуючих політичних партій, і як на рівні еліт, так і на масовому рівні ми спостерігаємо явище інструментального (вибіркового) відкидання політичних партій. Таким чином, ця антипартійність має багато рис політичного протесту. У стабільних демократіях подібні настрої рішуче домінують.

По-друге, антипартійні настрої можуть бути скеровані проти партії як інституту. Тоді ця настанова починає коливатися навколо антисистемних аргументів, хоча їх прибічники або втримуються від відвертого декларування антидемократичних настроїв, помірковано стверджуючи, що відсутність політичних партій навіть поліпшить якість демократії (напр., будуть ліквідовані бар'єри між правителями і народом).

С. Мадде, аналізуючи, як він сам називає, парадокс «партії як антипартії», вказує, по суті, на правий екстремізм як джерело концепції [14]. Він пропонує виокремлювати два типи антипартійних настроїв - так звані екстремістські, які кореспондують з відкиданням партії як інституту, і популістські, які характеризуються інструментальним трактуванням такого неприйняття і спрямуванням його проти стабілізованих об'єднань. Цей перший тип почуттів пов'язаний із традицією історичного фашизму, і такі об'єднання належать до категорії антидемократичних (так звані ультраправі партії старого типу). У той же час популістські антипартійні настрої пов'язані зі стратегіями, що їх використовують праві партії нового типу, метою яких є поставити під сумнів способи здійснення політики стабілізованими об'єднаннями. Але слушно буде звернути увагу на те, що популістський тип закликів проявився також у програмах ліво-лібертаріанських об'єднань і деяких фракціях консервативних партій [15].

Можна вказати на певні риси моделі «екстремістської» антипартії. По-перше, вона висуває на перший план «суспільний» (публічний) аспект своєї діяльності. Вона декларує, що репрезентує інтереси окресленої частини електорату, які не можуть знайти відображення в офіційній політиці держави. Лідери антипартії представляють свої цілі в контексті боротьби за інтереси незадоволеного виборця. По-друге, антипартія, як правило, піднімає проблемні питання, які не входять до складу головного напрямку суперництва стабільних політичних партій. З цієї точки зору її можна визначити назвою «відірваної» організації. Ця риса досить часто з'являється на першій, генетичній фазі розвитку такої партії. Наслідком цього є використання антипартією специфічного - принаймні для західноєвропейських умов - типу виборчого політичного закликів. Вона старається мобілізувати громадянина на підтримку конкретних цінностей,

пориваючи з традиційною схемою групової ідентифікації, яка спирається на артикуляцію і репрезентацію матеріальних інтересів певного суспільного сегменту. По-третє, антипартії часто роблять наголос у своїй політичній активності на форми символічних дій, користуючись неконвенціональним стилем здійснення політики. Цариною їх активності дуже часто є вулиці та площі міст, а не парламентсько-виборча арена. По-четверте, в організаційному відношенні антипартії використовують централізовану модель структури, яка спирається на так зване харизматичне керівництво. Оскільки правий екстремізм проголошує своє неприйняття посередницьких структур, то процес персоналізації політики має стати альтернативою існуючому інституціональному порядку. Таким чином, формується організація «вождистського» типу, яка характеризується низьким рівнем внутрішньої диференціації (слабкою інституціоналізацією).

3. Праві екстремістські партії - ідеологічна і виборча пропозиція

Досліджуючи мотиви індивідуальної поведінки виборців, можна сформулювати дві гіпотези - раціонального вибору і протесту. Перша гіпотеза спирається на припущення, що виборці приймають рішення на основі знання програм політичних партій, і це є достатній привід для голосування за них. У випадку ж другої гіпотези голос виборця - то голос протесту. Програма й ідеї, презентовані політичною партією, не мають великого значення, оскільки відданий голос стає вираженням незадоволення політикою, яку проводять інші об'єднання. У першому випадку ми маємо справу з позитивною (раціональною) реакцією, у другому ж - із реакцією емоціональною і негативною. Протиставлення такого роду досить часто з'являється в інтерпретаціях мотивів поведінки виборців, які голосують за ультраправі партії. Це в принципі мало б означати, що ці партії не мають стійкого електорату, внаслідок чого їх підтримка виборцями постійно коливається. Додатково висувається аргумент, що в передвиборчих гаслах цих об'єднань важко знайти програмне ядро, яке б заохочувало до прийняття раціональних рішень. Наприклад, ультраправі партії трактуються як об'єднання одного проблемного питання (антиіммігрантські, антиподаткові, антиінтеграційні). Чи справді такий спосіб аргументації обґрунтований і знаходить підтвердження у зібраному емпіричному матеріалі?

Ультраправі партії часто трактуються як об'єднання «одного питання», а це, між іншим, означає, що вони притягують виборців із різних сегментів електорату. Це у свою чергу означає, що з'явля-

ються труднощі при користуванні соціодемографічними категоріями для визначення їх соціокультурних параметрів. Без сумніву, традиційна схема ідентичності (напр., класова чи релігійна) саме в цьому випадку не підходить. Але це не означає, що ці партії не мають потенційного електорату, який характеризується певними суспільними рисами. Як П. Таггарт [16], так і С. Маdde [17] вважають, що найчастіше за ці партії голосують молоді чоловіки з відносно низьким рівнем освіти, зайняті у приватному секторі, в яких відсутні або відносно слабкі зв'язки з церквою. Крім того, значна частина виборців, які декларують свою лояльність до ультраправих партій, не виявляють екстремістських настанов і схильностей, характерних для активістів цих об'єднань. Певні політичні питання, які піднімають ці партії, дійсно притягують голоси виборців (напр., проблема іммігрантів), що означало б існування раціональної схеми голосування, але частина електорату віддає свої голоси, керуючись мотивом протесту. Чи не маємо справу з ситуацією, що цей електорат є досить диференційованим, якщо мова йде про мотиви його голосування? Його утворюють, з одного боку, виборці з екстремістськими поглядами (раціональний мотив), а з другого - виборці, що протестують, головним мотивом рішення яких є негативне ставлення до стабільних об'єднань. Перша група виглядає відносно згуртованою, хоча досить вузькою, друга ж - значно ширша й мінлива у своїй поведінці. Це явище може пояснювати пульсуючий характер підтримки ультраправих партій. Для представників першої групи дуже істотним фактором у разі прийняття виборчого рішення є ідеологія ультраправих партій, яка у випадку представників другої категорії рішуче відходить на задній план.

Якщо сформульована гіпотеза є слушною, то рівень підтримки ультраправих партій залежить від їх здатності до «переформування» виборців, які протестують, у екстремістських виборців. Але в цьому випадку була б ризикованою теза, що достатньо визначити ідеологічне «ядро» виборчого заклик і чекати результатів. Дуже багато чинників, пов'язаних із суспільним середовищем, слід врахувати (напр., рівень економічної і соціальної безпеки, стан економіки, рівень довіри до політики, політиків і політичних партій). Але не підлягає сумніву один факт, а саме: ці партії мають певний ідеологічний заклик, його «ядро» утворюють націоналізм, ксенофобія, віра в ідеал безпеки і порядку, а також постулат (опікунської) держави добробуту. Для читача це останнє твердження може бути дивним, тому прокоментуємо. Ультраправі партії, як правило, розглядають економічні проблеми як другорядний постулат, хоча знаходимо в їхніх

закликах зерна неоліберальної риторики. Економіка, як підкреслює, наприклад, С. Мадде [18], має служити народові, а тому необхідно боронити своїх підприємців від «зовнішніх» конкурентів.

Вона має генерувати (опікунську) державу добробуту, але її бенефіціантами мають бути тільки представники власного народу.

1. *Huber, J., Inglehart, R.* (1995), Expert Interpretations of Party Space and Party Locations in 42 Societies, *Party Politics*, vol. 1 (1), pp. 73-111.
2. *Mudde, C.* (1996), The war of words defining the extreme right party family, *West European Politics*, vol. 19 (2), p. 228.
3. *Taggart, P.* (1995), New populist parties in Western Europe, *West European Politics*, vol. 18 (1), ss. 34-51.
4. *Mudde, C.* (1996), The war of words defining the extreme right party family, *West European Politics*, vol. 19 (2), p. 232.
5. *Schedler, A.* (1996), Anti-political-establishment parties, *Party Politics*, vol. 2 (3), ss. 291-312.
6. *Ignazi, P.* (1996), The crisis of parties and the rise of new political parties, *Party Politics*, vol. 2 (4), pp. 549-566.
7. *Ignazi, P.* (1996), The crisis of parties and the rise of new political parties, *Party Politics*, vol. 2 (4), pp. 558-561.
8. *Sartori, G.* (1976), *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, vol. 1, Cambridge: Cambridge UP.
9. *Mudde, C.* (1996), The war of words defining the extreme right party family, *West European Politics*, vol. 19 (2), p. 242.
10. *Ignazi, P.* (1996), The crisis of parties and the rise of new political parties, *Party Politics*, vol. 2 (4), p. 556.
11. *Taggart, P.* (1996), *The New Populism and the New Politics*, London: Macmillan, pp. 1, 2.
12. *Poguntke, T.* (1996), Anti-party sentiment - Conceptual thoughts and empirical evidence: Explorations into a minefield, *European Journal of Political Research*, vol. 29, p. 324.
13. *Bardi, L.* (1996), Anti-party sentiment and party system change in Italy, *European Journal of Political Research*, vol. 29, pp. 346, 347.
14. *Mudde, C.* (1996a), The paradox of the anti-party party, *Party Politics*, vol. 2 (2), pp. 265-276.
15. *Ibid.* - P. 268.
16. *Taggart, P.* (1996), *The New Populism and the New Politics*, London: Macmillan, p. 45.
17. *Mudde, C.* (1999), The single-issue party thesis: extreme right parties and the immigration issue, *West European Politics*, vol. 22 (3), pp. 184-185.
18. *Ibid.*, p. 189.

R. Herbut

ULTRA RIGHT PARTIES

An article contains the examination of theoretical approaches to the investigation of ultra right parties, as well as the research of their model and ideology.